

Palmira Legurska

(Bulgaria, Institute for Bulgarian Language (IBL) Bulgarian Academy of Sciences)

Language and the Concept of Man

Abstract: The study deals with the concept of man as a derivative of the external history of language units. Semantic reconstruction of the concept is proposed according to material from different languages. The research is focused on contemporary data.

Палмира Легурска

(България, Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, БАН)

Концептът „човек“ и езикът¹

В българската лингвистична традиция термините концепт и понятие са донякъде синонимни. Славянският термин *понятие* е калка от латинския *conceptus*. *Concipere* значи ‘хващам, схващам, захващам, прихващам’, на старобългарски поати или понати. Другото славянско съответствие на *conceptus* е ‘зачатие’. Но двете думи, понятие и концепт, са термини от различни науки. Понятие се използва в логиката и философията, докато концепт напоследък се утвърждава в културологията. Концептът е нещо като концентрат на културата в съзнанието на човек (Лихачов 1993). Той е това, чрез което културата влиза в менталния свят на човека. От друга страна, концептът е нещото, чрез което човек влиза в културата, а понякога и ѝ влияе. В този смисъл дори Фуко да е прав, че не може да се даде научна дефиниция на това какво е ‘човешко’, в културата идеята за човек е напълно реална, макар и да се мени с времето.

Концептът е такава ментална единица, чрез която се описва картината на света: съдържа езикови и културни знания, представи, оценки. Концептите не само се мислят, те се преживяват, съдържат в себе си емоции, симпатии и антипатии. Концептът постоянно се подлага на промени. В неговата сфера могат да влизат все по-нови фонове концепти и може да се променя стандартният набор от ситуации. Но посоката на развитието му е предопределена от неговата вътрешна форма, от етимологията.

Колкото по-неясна е вътрешната форма на един концепт, толкова по-интензивно се развива значението му. Концептът се формира от слоеве с различен произход и от различни епохи. В отделните звена на концепта има особени форми на приемственост между форма и съдържание, благодарение на които нещо от стария стадий на концепта става знак в новия му стадий (Степанов 1997: 40-76).

¹ Студията е разгърнат вариант на статията Легурска, П., И. Златанов. Развитие на концепта „човек“ по данни от езика. – Българска реч, 2016, 2, 93-103.

Колкото по-важен е един предмет в културата, толкова повече параметри има той (Степанов 1997: 551-553). Концептът човек заема централно място в културата. Във всеки един език има стотици думи, които описват човека по отношение на различните му параметри: мъж – човек от противоположния пол на жена; учител – човек, който обучава; лекар – човек, който лекува; пациент – човек, който се лекува при лекар и т.н. Като че ли думите, описващи отделните аспекти на човека, са недостатъчни, затова прибягваме и до заемки: антропология – наука за човека, хуманизъм – историческа епоха, при която в центъра на внимание стои човекът, и подобни. Но има три най-естествени параметъра или аспекта на човека, които присъстват във всички култури, и те са:

Човекът спрямо света – мястото му спрямо другите биологични същества и боговете;

Човекът спрямо себеподобните си – спрямо своя род и племе и изобщо отношението му към „свой“ и „чужди“;

Човекът спрямо обществото (Степанов 1997: 552).

В своя капитален труд „Индоевропейският език и индоевропейци“ Тамаз Гамкрелидзе и Вячеслав Иванов (Гамкрелидзе, Иванов 1984) подлагат на съпоставителен семантичен анализ думите в отделните индоевропейски диалекти, както и текстови фрагменти в различните индоевропейски традиции. Това е методът на лингвистична палеонтология на културата, който позволява да се реконструира общата картина на индоевропейската протокултура.

Мястото на човека в света²

Клас „живи“

В древните индоевропейски традиции всичко живо се обозначава с един общ термин, реконструиран като корен *k'oī/k'eī. Той покрива както животинския, така и растителния свят. От една страна, тук спадат др.-инд. jīva- ‘жив’, ‘живот’, авест. jva- ‘жив’, гр. bios ‘живот’, лит. gyvas ‘жив’, стб. **жнѣ**, лат. uiuus ‘жив’. Тук са и гръцките zōon ‘животно’ (при zōos ‘жив’).

Но с термини от същия корен се обозначават и растения: стб. **жнто**, диал. жир ‘жълъд’ (от **жнтн**, както от **пнтн** – **пнръ**), пол. żut и чеш. žít ‘храна, фураж’, пруски geits ‘зърно, хляб’.

Принадлежността на растенията и животните към света на живото има и културни паралели: и Земята, и утробата се мислят като вместилище, в което се развива посятото семе; ражда жената, ражда и Земята; и растенията и животните имат свойството да растат; и растенията и животните могат да се мислят като здрави или болни, и т.н.

Клас „одушевени“

В света на живото се открояват два подкласа: одушевени – хора и животни, и неодушевени – растения. Боговете, хората и животните притежават способността да дишат и затова имат дух или душа, докато растенията нямат и са неодушевени.

² Оттук нататък илюстративните примери са извлечени главно от Гамкрелидзе, Иванов 1984 и Степанов 1997, допълнени от авторката на студията. Въз основа на изведения материал се предлагат интерпретации по отношение на българската лингвокултура на фона на световната.

Коренът *d^hu-H/s има първоначално значение ‘духам, издишам, дъх, дишане’ и се открива в хетското tuhhai- ‘задъхвам се’, гръц. thymos ‘душа, страст’, лат. fumus, прус. dumis и стб. **ДЫМЪ** ‘дим’, dumones ‘жреци – гадатели по дим’. С основа на -с са славянските **ДЫХАТН** ‘дишам’, **ДОУХЪ** и **ДОУША** (превеждани на гръцки като pneuma и psychē), и литовското dusti ‘задъхвам се, издъхвам’. Но от същия корен се образуват и названия за животни и богове: гот. dius ‘див звяр’, нем. Tier ‘животно’, староангл. deor ‘животно, звяр’ (сега запазено само в скандинавската заемка reindeer ‘елен’ от hreindyri ‘рогато животно’), и гръцкото theos ‘бог’.

В индоевропейски има и още един корен, в който семантемите ‘дишам’ и ‘животно’ имат същите взаимоотношения. Това е коренът *anH, от който са латинските animus ‘дух’, anima ‘душа’, animal ‘животно’, гръцкото **ἄνεμος** ‘полъх’, вятър’, славянският корен **ВОНА**, сродно на **ЖХАТН** ‘ухая, дъхам, имам дъх’, и тохарското onolme ‘живо същество, човек’ при **ānme** ‘дихание, душа’.

Как съществуват одушевените и неодушевените

В по-късните индоевропейски езици в спрежението на глагола СЪМ се преплитат две отделни основи, които първоначално са били самостоятелни. Това са *Hues- и *b[h]euH/ b[h]uH-, например в български *съм – ще бъда*, лат. *sum* ‘съм’ – *fui* ‘бях’, англ. *He is* ‘той е’ – *to be* ‘да бъдеш’.

Първоначално коренът *b[h]euH се е съчетавал само с имена на растения, и от него са произведени такива думи, като праславянското bylje ‘биле, растение’, гр. phytōn ‘растения, растителност’, лат. flos ‘цвете’ и Flora ‘Флора, богинята на растителността’, немското Baum ‘дърво’, гръцкото phyllon ‘и лат. folium ‘лист’.

Коренът *Hues- се е съчетавал с одушевени имена, хора и животни и е имал значение ‘пребивавам, оставам, съм’. От него са староиндийските думи vāsati ‘пребивава, остава, ношува’, vasatī- ‘гнездо на птица’, гот. wisan ‘съм, оставам’ и wists ‘същество’, имената на богините Vesta и възможно Hestia – ‘Съществуващата, тази която е’.

Така светът на живота в индоевропейското *k’oi- се разделя на подкласовете: одушевени *d[h]eu-H/s-//*anH- и неодушевени *b[h]eu-. Одушевените живеят, неодушевените виреят.

Следващото класификационно ниво, което сме склонни да очакваме, е разделението на хора и животни. Но за древните индоевропейци преди него има едно друго разделение:

Диви и недиви

В най-древната традиция дивите зверове *g^hueg- се противопоставят на един общ клас, включващ хора *wīg- и човекоподобни същества (богове), както и домашни животни *r^hek^hu-. Коренът *wīg- е запазен, вече в значение ‘мъж’, в такива думи, като староиндийското vīṛa- ‘мъж, юнак’, лат. vir, староангл. wer, което сега живее само в сложната дума werewolf ‘върколак’. Терминът за добитък пък на латински е res, -oris, санскр. rāśu, гот. faihu, лит. rēkus (в английски латинската заемка resuniary значи ‘паричен, финансов’, защото добитъкът се е използвал за заплащане).

Тази бинарна класификация е характерна за всички архаични индоевропейски култури. От една страна съществува латинското fagus ‘див’, гр. thēr ‘диво животно’, стб. **ЗВЪРЬ** (ср. цксл. **НЕ ТОКМО ЧЕЛОВЪЦИ, НО И СКОТН И ВСЯ ЗВЪРН** - *Моление Даниила Заточника*, 13в.). Названията за хората и домашните животни се

обединяват в сложни думи или синтагми, особено в италиейските и индо-иранските езици: умбрийски *uīro requo*, авестийски *rasəuš vīraat-čā*, староиндийски *vīgarśa-* ‘обилие на хора и добитък’.

В редица текстове жертвените животни се изброяват в определена последователност, като на първо място винаги стои човекът, а след него се изреждат домашни животни, в зависимост от близостта си до човека:

староиндийски: човек – кон – бик – овен – козел

римски: човек – кон – бик

Характерно е, че хората и домашните животни съставляват определено единство, противопоставяно на дивите зверове. Светът на културата се противопоставя на света на природата, на хаоса.

И така, одушевените същества се разделят на групите „диви животни“ и „недиви същества“ – хора и добитък.

Хора и животни – говорещи и неговорещи

В групата ‘хора и добитък’ (**wīro-p^hek^hu*) противопоставянето на ‘хора’ и ‘животни’ се реализира според признака ‘дар на речта’. Например в ритуалния хетски текст „Химн на слънцето“ особено се подчертава, че *šuppala-* ‘добитъкът’ е безсловесен: „Ти съдиш съд над кучето и свинята, и съд над добитъка, що не говори с уста. И злия лош човек съдиш, ето какъв съд ти съдиш“. (Гамкрелидзе, Иванов 1984: 471).

В по-късните индоевропейски традиции, когато възниква нова класификационна група – ‘оръдия, инструменти’ – върху старата бинарна класификация се налага нова, троична: „Оръдията са три вида: говорещи, полуговорещи и неми. Говорещи са робите, полуговорещи са воловете, неми са каруците.“³

Дарът на речта се отъждествява със способност за мислене, както личи от развитието на индоевропейския корен **men-*. От една страна е хет. *mem(m)a-* ‘говоря’, лувийски *matmanna-* ‘говоря’, лит. *minti* ‘наричам, именувам’, стб. **МѢННТН**, **МѢННЖ**, който предава значенията на гръцките *legō* ‘говоря, споменавам’ и *dokeō* ‘мисля, считам’. От същия корен са и староиндийското *mānyatē* ‘мисли’, гр. *mimneskō* ‘помня, спомням си’ (сродни думи са *анамнеза* ‘напомняне’ и *амнезия* ‘загуба на паметта’), *maimonai* ‘побеснявам, губя разсъдък си’, *mania* ‘лудост’, *mantis* ‘гадател, ясновидец, пророк’, лат. *mēns, -ntis* ‘ум, разсъдък’, *meminī* ‘спомням си’, стб. **МѢНѢТН**, **МѢННЖ**, от който произлиза думата *мнение*, **ПА-МАТЬ** ‘памет’, гот. *munps* ‘мисъл’, *munan* ‘мисля’, староангл. *ge-mynd* ‘памет, спомен’, англ. *mind*.

Езиковата способност на човека е една от най-устойчивите му характеристики. Така например в наши дни изкуственият интелект се определя като направление, разработващо „разумни“ компютърни системи, т.е. системи, имитиращи такива аспекти на човешкото поведение като разбиране на език и решаване на задачи. Вербалният аспект при това има особена роля: интелектът се състои не само в умението да се използва натрупан опит, но и да се предава този опит посредством езика.

Разумни същества: смъртни и безсмъртни, земни и небесни

³ Marcus Terentius Varro, *De re rustica*: Instrumenti genus vocale et semivocate et mutum, vocale in quo sunt servi, semivocale in quo sunt boves, mutum in quo sunt plastra.

Като разумни същества хората се отличават от животните. В това си качество те се обозначават с дума, производна от корена *man-, който е сроден на *men- ‘мисля’: староинд. manuḥ, цигански мануш, авест. manu-, стб. **м ж ж ъ**, гот. manna. Но на хората се противопоставя друга група разумни същества – боговете, *t'ieu-. Основните диференциални признаци на хората са ‘земен’ и ‘смъртен’, докато боговете са ‘небесни’ и ‘безсмъртни’.

Основата *t'ieu- ‘небе, бог’ се среща във всички индоевропейски диалекти: хет. šiu- ‘бог’, гр. Zeus, Dios, санскр. divyā- ‘небесен’, dēvās ‘бог’, лат. deus ‘бог’, dīvus ‘божествен’, стб. **д н в ъ**, **д н в ъ н ъ**, **д н в н т н ъ**, а също и **д ъ н ъ**, лат. diēs. Затова дихотомията ‘небесен-земен’ се смята за по-древна. Като ‘земен’ човекът се определя в латинското: homō, -inis (humus ‘земя’), гот. guma, англ. bride-groom, и др. В семитските култури човекът също се определя като ‘земен’ – евр. adam е сродно на adamah ‘земя’. Дори когато вътрешната форма на думата се забравя, „концептуалният спомен“ за това противопоставяне се запазва в културата, напр. у Омир хората са erichthonioi ‘наземни’ за разлика от боговете, които са ероураніоі ‘на-небесни’.

Освен ‘небесни’ боговете са и ‘безсмъртни’: гр. ambrotos, санскр. amṛta-. Те говорят език, различен от езика на хората. У древните гърци божествената кръв, ichōr, е различна от кръвта на хората – haima. Безсмъртието на боговете е свързано с тяхното питие – санскр. Amṛta-, гр. ambrosia (срв. Brotos ‘смъртен’) и nectar (срв. nekros ‘мъртъв’, nekys ‘труп’).

Боговете, подобно на хората, се разделят на групи, които често враждуват помежду си. Това са боговете и титаните в гръцката митология, асите и ваните при скандинавските народи, както и скрежестите великани Хримтурси, обитавали света преди асите и хората. Второто поколение великани, йотуните, могат да бъдат приятели, любовници, врагове или роднини на боговете. Изначално свръхестествените същества не са еднозначно приятелски или враждебно настроени към хората, те са амбивалентни. В Ригведа едни и същи божества се наричат ту де ви (богове), ту асури (демони). В авестийската религия пък има инверсия на термините – богът е ахура, а демоните са дева.

Във връзка с амбивалентната роля на божествата се развива и индоевропейският концепт за ‘вяра’. Емил Бенвенист изследва развитието на корена bheidh-, от който са гр. pistis и лат. fides (Бенвенист 1970: 119-120). В готския език има две сродни думи от тоя корен – beidan ‘чакам, надявам се’ и baidjan ‘принуждавам’. Същият корен дава начало и на друга латинска дума – foedus ‘договор’. Както посочва Бенвенист, има се пред вид неравноправен договор, при който една от страните може да принуди другата към покорство, но обещава да изпълнява поети ангажменти. Характерно е, че в славянските езици същият корен дава такива производни, като **б ъ н д а**, **б ъ д а** и **б ъ д н т н** (стб. ‘принуждавам’), от който се развиват значенията ‘убеждавам’ и ‘надвивам’. От първото значение има свършен вид у-бедя, а от второто – по-бедя.

Когато Вулфила превежда библията на готски, старото езическо значение на ‘принудителна вяра’ още се е чувствало, затова той не го използва в превода си. За целите на християнската вяра той въвежда нова дума – gelaubeins от индоевропейския корен leubh-, от който е и славянското любов.

И така, човекът се определя спрямо останалите обекти в света със следния набор от признаци:

Човек е ЖИВО същество, наред с животните и растенията;

За разлика от растенията, той има ДУША и ДИХАНИЕ, също както и животните;

За разлика от зверовете, човекът и домашните му животни НЕ СА ДИВИ;
За разлика от добитъка, човекът притежава ДАР СЛОВО И РАЗУМ;
За разлика от боговете, хората са ЗЕМНИ И СМЪРТНИ (Гамкрелидзе, Иванов 1984: 465-476).

Човекът спрямо себеподобните си

Когато човекът се разселва по Земята, той се натъква и на други хоминиди. Неандерталецът е съществувал в Европа до преди 25 хиляди години, а най-древните съвременни хора са стъпили на европейския континент преди 40 хиляди години. Сравнително скоро бяха открити още два вида хоминиди, приличащи антропологично и културно на *Homo sapiens* – т.нар. хобити от остров Флорес и денисовският човек от Алтай. Генетичните изследвания сочат, че в генома на редица евразийски популации се съдържат между 1% и 4% неандерталски гени. В генома на меланезийските народи денисовските гени са между 4% и 6%. Това означава, че в дълбока древност хората са се кръстосвали с други хоминиди.

Напоследък се появиха изследвания, които се опитват да хвърлят мост между антропологичните данни и митологичните представи (Медникова 2002: 59-65). Така например джуджетата в митологията често изпълняват функциите на стопани на земята – аборигенни жители. Често се подчертават техни признаци като зрелост и старост. Тези признаци се свързват с външния облик на неандерталците – по-ниски от човека, с развити надочни дъги, които могат да се възприемат като белег за старост. И са живели в Европа отпреди хората. По сходен начин кроманьонците отпреди ледниковата епоха, които са били значително по-високи от по-късните хора, се отъждествяват с гигантите.

По-важно обаче е друго: хората и другите хоминиди са имали различни културни и етнически стереотипи. Те вероятно са се противопоставяли по принципа 'свои' срещу 'чужди'.

Свои и чужди

Не във всички езици има точни еквиваленти на нашите думи 'свой' и 'чужд'. Филмът на Никита Михалков „Свой сред чужди, чужд сред свои“ на английски е преведен като *At home amongst strangers, a stranger amongst friends*, т.е. „сред свои“ на английски се предава като *amongst friends* или *at home*.

Обаче инстинктивното усещане за свои и чужди е присъщо на всички култури. Нещо повече, това усещане го има и при животните: представителите на един и същ животински вид почти никога не се бият до смърт. По-слабият противник разкрива най-уязвимите си места пред съперника и така показва, че се признава за победен. В този момент победителят прекратява двубоя.

Според древните индоевропейски представи всеки народ има своя миризма, свой „дъх“. В руския фолклор Баба Яга възкликва: „Фу, фу, руским духом пахнет!“. При немците формулата е „*Ich rieche Menschenfleisch!*“ (подушвам човешка плът). В осетинските приказки великаните казват „*Am allon-billony smag coevu*“ – Тук мирише на алон-билон. Старото име на осетинците е алани, а билон се използва за рима (Степанов 1997: 479).

От еволюционна гледна точка обонянието е едно от най-древните сетива, чрез които животните са усещали наличие на храна, приближаване на опасност или са се ориентирали при намиране на брачен партньор. Предполага се, че телесната миризма при хората е играела важна роля при половия подбор. По миризма се разпознават деца

и родители, братя и сестри. Този механизъм възниква за предотвратяване на кръвосмешение. Очевидно по-нататък играе и важна роля при разпознаването на свои и чужди.

Свои: „свободни“

Анализирайки древната индоевропейска лексика, Е. Бенвенист установява, че първоначално понятието свой е било осъзнавано като кръвно родство на хората от дадена група (род, клан), вътре в която човек се е осъзнавал едновременно като свободен по рождение и се е противопоставял на другите – ‘чужди, врагове, роби’. (Бенвенист 1995: 359)

Древният корен *s(w)e- в индоевропейски е представлявал възвратно местоимение (‘себе си’). От него водят началото си такива думи, като англ. self ‘собствен, същия’ и немското sein ‘негов’. От разширения корен s(w)e-bh(o) пък са sib ‘родство’ и sibling ‘брат или сестра’, както и староанглийските sibbian ‘помирavam’ и sibbecoss ‘целувка на помирение’. В славянски коренът се развива по линията ‘отделен човек, индивид’ – ‘роднина’ – ‘свободен човек’ и дава такива производни, като свой, особа, сват и свобода.

В гръцки има сходна линия на развитие: ‘отделен индивид’ – ‘подобен на своите’. Основата дава производни с различни разширения:

- *swe-d в idios ‘свой, собствен, личен’;
- *swed-yo в idioma ‘особеност, езикова особеност’;
- *swe-t в etes ‘сват, роднина, съратник’;
- *swe-dh ethos ‘обичай’;
- *swe-dh-n ethnos ‘народ, група хора, живееща според общи обичаи’

Друг термин за ‘свободен’ е представен в римската и гръцката култура: liber ‘свободен’, гр. eleutheros ‘свободен’. Същият корен в славянски и германски дава просто хора, народ: стб. **ЛЮДЬН**, староангл. leod – в женски род ‘народ’, в мъжки род ‘човек, княз’, нем. Leute – ‘хора’. В крайна сметка коренът първоначално се свързва с идеята за растеж, порастване: гот. liudan ‘раста’, санскр. rodh- ‘раста, развивам се’ и лат. liberi (само мн.ч.) – ‘деца’, т.е. ‘подрастващи’.

Трети корен свързва концептите свободен и обичан. Той е характерен за келтските, германските и славянските езици: в уелски rhydd означава ‘свободен’. Същото значение имат и немското frei и англ. free. Но в готски от същия корен е и frijon ‘обичам’, от където е и frijonds, англ. friend – ‘приятел’. Славянското приятел също произлиза от и.е. основа *pri-y-ont- ‘обичаш’ (Степанов 1997: 481-482).

Така, има еднотипно развитие на различни основи:

- *swe-: свои > свободни
- *leudh-: израсли заедно > свободни
- *pri-: приятели > свободни

Общественото положение и класите се свързват с такива лични понятия, като раждане или дружески отношения, които съществуват в дадените групи. В това отношение езиците са удивително единни. Тези наименования отделят членовете на групата от чужденците, робите и изобщо от всички, които „не са от нашите“.

По-нататък своите се асоциират с „нашия род, нашето племе“ и дават начало на етнически названия от типа Suebi – шваби, франки (свободни) и др.

Съвкупността на хората се разделя на две подмножества: ‘свободни’ и ‘всички останали’, като втората категория не получава специално име. Затова тази категория понякога може да се обедини терминологично с категорията домашни животни, срв. в

Атхарваведа *dvipade catuspade* са *paśave* ‘двунога и четиринога стока’. По признака ‘лишени от реч’, ‘неми’ чужденците също са били сближавани с животните, срв. немци. За разлика от „своите“, „чуждите“ в отделните традиции получават различни имена, които не могат да се сведат до общ корен (Гамкрелидзе, Иванов 1984: 477-480).

Чужди: роби или врагове

В най-добрия случай името на другите е ставало нарицателно за чужд (**tjudъ* < germ. **theudo* ‘народ’ ср. *gut-thiuda* ‘народът на готите’, *thiudiska liudi* ‘Германия’, в латинския от VIII-IX век *theodiska lingua* ‘германски език’). Чуждото е и странно, необикновено, противопоставяно на „нормалното“. ‘Странен’ и ‘странник, чужденец’ са синоними в много езици. От края на XVI век в английския език думата *Dutch* ‘холандски’ се използва като неодобрителен етикет за всичко, което се смята за по-долно, нередно или противоречащо на „нормалната“, т.е. „нашата си“ практика: *dutch treat* ‘черпене, при което всеки сам си плаща’, *dutch uncle* ‘груб и недодялан човек’, *dutch courage* ‘храброст на пияна глава’, *dutch gold* ‘евтина сплав, имитираща злато’ *double dutch* ‘безсмислици, глупости’ (Роусън/ Rawson 1989: 131-133).

В древните общества са съществували и обичаи, свързани с размяната на гостоприемство между „домакини“ и „гости“, които са могли да сменят ролите си. Древната и.-е. дума **ghosthi-* съчетава в себе си и двете значения. В латински първоначалното значение на думата *hostis* е ‘чуждоземец, странник’, сродно на стб. **гостъ** и нем. *Gast*. По-късно думата развива значение ‘враг’ и мястото ѝ се заема от *hospes* ‘гостъ’, образувано от **hosti-potis* ‘господар на странниците’, откъдето е и нашето **гос-подъ**.

Другият синонимичен и.-е. корен, **ar(i)-*, се развива в противоположна посока – не към враг, а към приятел. В санскрит *arī-* означава едновременно ‘гост’ и ‘приятел’, а *arū́ā-* е ‘домакин’. В по-нататъшните традиции това понятие се развива като ‘съплеменник’ и после като ‘самоназвание на племето’ – *ārya* ‘арийци’, *Irān*, *Eriú* ‘Ирландия’ (Гамкрелидзе, Иванов 1984: 754-755).

Според обичаите на екзогамията жените често е трябвало да бъдат „набавяни“ от други племена. Изследванията на популационната генетика потвърждават, че докато мъжките хаплогрупи (Y-ДНК) често са концентрирани в определени региони, женските хаплогрупи са разпилени из огромни територии. Един от най-старите градове на земята, Йерихон, е бил опасан със стена още в пластовете на натуфийската култура. Тази култура е палеолитна и очевидно хората не са могли да трупат запаси, които да бъдат ограбени. Една от хипотезите е, че натуфийците са пазели жените си от набезите на враждебни съседи (История 1983: 51). Древните легенди отразяват практиката на крадене на жени: гъркът Язон отвлеча колхидянката Медея, троянецът Парис – гъркинята Елена, римляните похищават сабинянките. В римската легенда се използва изразът *harere virgines*. Прави впечатление, че древните и.-е. езици използват една и съща дума за ‘укротяване на диво животно’ и ‘взимане на жена’. Първото значение живее в английското *tame* ‘опитомявам, укротявам’, напр. у Шекспир *Taming of the Shrew* – Укротяване на опърничавата. От същия корен е омировото *damnemí* ‘насилвам, правя жена’ и *admes* ‘неукротен, необуздан’ и ‘неомъжена, мома’. (Гамкрелидзе, Иванов 1984: 756-757)

Древната практика е била мъжете на покорения противник да се избиват, а жените и децата да се превръщат в роби. Едва в следмикенска Гърция започват да поробват и мъжете. Продължение на тази практика е откарването на военнопленниците в трудови лагери. И до сега сръбското ‘заробленик’ означава ‘пленник’.

Поробването заради дългове се е смятало за неморално и срещу него се обявяват такива законодатели, като Солон в Атина или авторите на Второзаконието в древен Израил. Но поробването на хора от чужди племена се смята за естествено дори сред алеутите и тлинкитите, чийто поминък е морски лов. Там робският труд е неприложим, затова робините са били използвани като домашна прислуга, а мъжете са били убивани при обряда на инициацията.

Когато Веспасиан превзема Кремона, той избива всички жители, понеже като римски граждани не може да ги продаде в робство. Общославянският термин за 'несвободен' – **РАБЪ** или **РОБЪ** – възниква от първоначалната лексема *orb^ho- 'лишен от нещо' и по-нататък 'сирак': гр. orphanos 'сирак', лат. orbus 'лишен, осиротял'. В славянските езици значението се развива в две посоки: праславянското *orbę дава в руски **РОБА** 'дете', съвр. ребёнок, но от същия корен е и **РАБОТА**, нем. Arbeit. Т.е. правиш детето сирак, като убиваш баща му и после го караш да работи.

Има една древна лексема със значение 'пазя, охранявам'. От нея са стб. **ХРАНИТИ** и гръцкото hērōs 'защитник, герой', авест. haurva 'пазител, гледач'. В италианските езици от това първоначално значение (лат. servo 'пазя, служа') се е развило значението 'който пази стадата > роб' - servus. През X век, когато Отон Велики води войни срещу славяните и пленява много от тях, а после ги продава в робство, терминът servus се сменя със sclavus.

Името на завоюваното население става нарицателно за 'роб' и в Индия. В Ригведа терминът dāsa 'роб' още пази и по-старото си значение 'варварин', 'дивак', 'враждебен на хората демон'. Сред българските цигани 'даскане рома' днес означава 'християнски роми'. Думата дас е достигнала Балканите в значение 'слуга, роб', но с течение на времето се свързва с турската дума гяур – 'неверник, немюсюлманин'.

У манджурите понятието 'роб, крепостен' звучи като jušen halangga niyalma – 'човек от клана на джурчените'. Въпросните джурчени през периода X-XV вв. живеят в североизточен Китай. Най-напред са завладени от монголците, а после от манджурите. След XVII век китайците ги описват вече като манджури. Т.е. те са се влили в състава на манджурите като по-нисша каста (Бурыкин 2005: 16-19)

Отношенията 'свободен-несвободен' са могли да се проектират и върху отношенията между боговете и хората. Бог се определя като 'господар' (стб. **ГОСПОДЬ**), а адорантите му, хората, се самоопределят като негови роби.

Не винаги съдбата дава шанс на 'своите' да поробят 'чуждите'. Тогава идеята за чужденците обраства с други отрицателни значения. Прастарата и.-е. лексема *wreg- означава 'притискам, отблъсквам, гоня, преследвам', запазено в латински (urgeo) и в готски (wrikan). Продължение на германското значение е англ. wreak 'мъстя, изливам гнева си'. В балтийските езици идеята е развита в посока 'беда, бедствие (лит. vārgas) и в крайна сметка 'роб' (лит. vėrgas). В старопруски wārgs означава просто 'лош, зъл'. Това е много близко до значението, което се развива в повечето славянски езици, **ВРАГЪ**. Но в някои има и специфично продължение, като например сръбското и словенското значение на думата – 'дявол', като и в българската клетва „Да идеш поврага!“ От същия корен е и думата вражалец, рус. ворожея – 'магьосница'. Смятало се е, че членовете на чуждите племена и родове са гледали да причинят нещастия, болести или смърт чрез вредоносни магии. До късно австралийските аборигени са вярвали, че всяка смърт се причинява от магия (с изключение на бойното поле). За целта се е използвал специален уред: пръчица от кост с един заострен и един тъп край, откъм тъпия край завързана връвчица. Като насочиш острието срещу врага,

кръвта му изтича и през връвчицата се изсмуква от тялото. Само при вида на тази „кост на смъртта“ аборигените изпадали в ужас.

Чужденците в известен смисъл са били противопоставяни на хората. Характерен пример в това отношение е названието на индианското племе макори в Хаити. В аравакските езици думата кори означава ‘човек, мъж’, а ма- е отрицателна частица. Т.е. от гледна точка на съседите макори означава ‘нечовек’ – значение, което по-късно еволюира до ‘варварин, странен, чужд’ (Александренков 1976: 80). Обратно, понятието ‘човек’ се използва за обозначаване само на своите, напр. името на сибирската народност кети, живееща в поречието на Енисей, на местен език означава просто ‘човек’. В някои езици в самото понятието ‘човек’ се съдържа задължително указание за това, дали е от своите или от чуждите: На цигански понятието ‘мъж, човек’ се предава с думата ром – ако е от своите, или гаджо – ако не принадлежи към „нашата общност“.

Отношението към чуждите и към своите е различно. Лев Гумилев илюстрира това със следния пример: През 1169 г. владимирско-суздалският княз Андрей Боголюбски завзема Киев и разрешава на ратниците си да го разграбят. Преди така са постъпвали само с чуждите градове, а собствените градове са били щадени. Според Гумилев, постъпката на княза показва, че към XII век Киев вече е станал толкова чужд град, колкото някакъв немски или полски замък. Това е свидетелство за разпадане на етническото единство на източните славяни на самостоятелни народности (Гумилев: 2003: 108).

Страхът от чуждите намира отражение в Библията и Корана. В книгата на пророка Йезекиил се говори за Гог от земята Магог, княза на Рош, Мешех и Тувал, който ще се подигне като буря, като черен облак, за да покрие земята. Той ще се подигне против неоградената земя, против спокойните, живеещи безгрижно, – те всички живеят без стени и няма у тях ни затворки, ни врата. Господ обещава да „тури халка на неговите челюсти“. През различни епохи Гог и Магог са били отъждествявани с различни варварски народи – скити, масагети, хуни, по-късно руси и татаро-монголи. В Талмуда Гог и Магог са винаги жестоки и кръвожадни народи. Освен обичайните асоциации с лидийци, мидийци и партяни, някои хасидски учители ги тълкуват по-късно като завоевателните походи на Наполеон.

В Корана са описани племената Яджудж и Маджудж, които правят злотворни магии срещу другите народи. Праведникът Зул Карнейн (Александър Македонски) издига между тях и останалия свят стена:

„После той пак тръгна на път, додето стигна между двете планини. Намери в подножието им хора, които почти не схващаха слово. Казаха: „О, Зу-л-Карнайн, Яджудж и Маджудж пакостят по земята. Да ти заделим ли възнаграждение, та да направиш между нас и тях преграда?“ Каза: „Помогнете ми със сила и ще направя между вас и тях здрава стена! Носете ми железни късове, додето се изравни между двата склона!“ Каза: „Раздухвайте!“ Когато ги превърна в огън, каза: „Донесете ми да излея върху тях разтопена мед!“ И [Яджудж и Маджудж] нито можаха да я изкатерят, нито можаха да я пробият“ (Свещен коран 2008, сура „Ал Кахв - Пещерата“: 92-97).

В нашия „Свят без граници“ са издигнати стени между Северна и Южна Корея, Индия и Бангладеш, Тайланд и Малайзия, Пакистан и Индия, ОАЕ и Оман, Ботсуана и Зимбабве, Саудитска Арабия и Йемен, Саудитска Арабия и Ирак, Мароко и Сахара,

САЩ и Мексико. Подсилени са морските граници между Европейския Съюз и Африка, между Австралия и Югоизточна Азия.

От варвари към човешки същества

Доминиканският монах Бартоломе де лас Касас получава прозвището „защитник на индианците“. В своята „История на Индиите“ той обосновава правото на местното население на хуманно отношение, като в един дълъг пасаж описва какво според него се включва в понятието „варварин“ (Лас Касас 1968: глава 3).

„Хората могат да бъдат наречени варвари за странности, буйство, нарушение, крайност, извращение на разума или на справедливостта и на добрите обичаи и човешкото състрадание; или също така и за поведение, което е сбъркано или непредвидимо, невъздържано, буйно или не се побира в ума. Така има хора, които са унищожили и забравили правилата и реда на разума и вниманието към другите и мира, които човек трябва да притежава естествено; заслепени от страст, те по някакъв начин са станали свирепи, сурови, груби, жестоки и извършват деяния толкова нечовешки, че свирепите и диви зверове в планините не биха ги извършили. Те като че ли са лишени от естествената природа на човека, а думата „варварин“ обозначава странности и крайности, които противоречат на самата природа и на здравия разум на човека“.

Забележителното в този текст е, че „състраданието и добрите обичаи“ са описани като нещо естествено, което влиза в самата природа на човека. Векът е XVI. Това е едно сравнително ново разбиране. В древността „добрите обичаи“ са предполагали да си направиш чаша от черепа на победения враг. Приблизително по времето, когато пише Лас Касас, в английски език за пръв път се регистрира думата хуманен (humane).

Човекът сред своите

Макар в много култури концептът ‘човек’ да обхваща представителите на собствената група, не всички членове на групата се доближават еднакво до еталона за човек.

Според теорията на прототипите (Rosch 1978), някои членове на категорията са „по-централни“ от други. В симфоничната приказка на Сергей Прокофиев „Петя и вълкът“ птичката казва на патицата „Що за птица си ти, като не можеш да летиш?“. Патицата отвръща: „Що за птица си ти, щом не можеш да плуваш?“. В това е същността на прототипната теория: принадлежността към дадена категория се определя не чрез изброяване на набор от признаци, а чрез сравнение с прототипа, който съществува в представите на хората.

В повечето култури централно място в концепта за човек заемат мъжете. Латинското homo значи и ‘човек’, и ‘мъж’. Така е и в съвременните романски езици, напр. френското homme на английски се превежда с думите man, human being, person. В английски думата man в един етап от развитието му също означава човек, както личи от думата woman – исторически wife-man, буквално ‘жена-човек’. Историята се повтаря и в балтийските езици, ср. лит. vyras – ‘човек’, ‘мъж’. В славянски и германски древният корен *man-, първоначално означаващ ‘човек’, е стеснил значението си до ‘мъж’ – стб. **м ж ж ъ**, гот. manna. Това семантично развитие се възпроизвежда много пъти в

културата, напр. в съвременния украински, където ‘мъж’ се обозначава с думата чоловік, а за ‘човек’ е образувана думата людина.

В латински се запазва старата индоевропейска дума homo ‘земен, направен от пръст’, в която се съвместяват значенията ‘мъж’ и ‘човек’. В славянските езици възниква иновация – мястото на корена map-, променил значението си на ‘мъж’, се заема от думата **УЛОВЪКЪ**. Тази по-нова концептуализация се основава на вътрешната форма на думата. Това е сложна дума, образувана от две основи: чел- и вѣкъ. Основата čel- живее и в такива старобългарски думи, като **УЧЕЛЪДЪ**, **КОЛѢНО** и ***УЛѢНЪ** (праслав. *čelnъ). Сродни и.-е. думи са лит. kēlis ‘коляно’, гр. kōlon ‘член’ и ирл. cland ‘потомство, клан’. Вторият компонент, **ВЪКЪ**, произлиза от и.-е. корен *weg- със значение ‘жизнена сила’ и има такива паралели, като лит. viėkas ‘сила, жизненост’, veiklus ‘пъргав, деен, активен’, гот. weihan ‘боря се’, лат. vincere ‘побеждавам’ и англ. wake ‘будувам, бодър съм’ и watch ‘бдя, бдителен съм’ (Степанов 1997: 555). В руски от същия корен с отрицателната частица у- е думата увечье ‘осакатеност, недъг’. Т.е. в славянските езици се съдържа идеята за здрав и силен член на рода. Защо ли?

Отношение към недъгавите

Според древните представи носителите на отрицателното начало, на дивото или зловредното, имат някакъв дефект: горският дух има само едно ляво ухо, циклопите са еднооки, джуджетата са гърбави, духът на къщата (рус. домовик, чеш. дедек, англ. Puck или Goodfellow) заеква или фъфли. Такива стигми, като дребен ръст, рижи коси, слепота и подобни се асоциират с принадлежност към другия свят, света на демоните (Гандапас 2013: 78-80). Според средновековните представи на гърбави не се отказва, защото имат тайни знания и магии и могат да ти навредят.

В латински думата monstrum от глагола monere ‘бдя, нащрек съм, гледам за опасност’ първоначално означава ‘знамение, поличба, прокоба’. По-късното ѝ значение е ‘урод, изрод, чудовище’: раждането на същества със странности и ненормално развитие са били смятани за лоша поличба.

Болните от анемия или каталепсия са били оприличавани на демони заради жълтеникавия си цвят и смъртните си припадъци. За Вела, вдигната от змей горянин, певицата, като изпяла песента, казала: „Тая е била споодлива“, т. е. епилептична. Любените от змея имат зрителни и слухови халюцинации, бълнуват. Такива хора често се самоубиват. Раждат деца, които са нездрави физически и психически, с някакъв дефект и не живеят дълго. За дете, родено с някакъв дефект, казват, че имало змейски сой в рода. Като се започне от родените по църковни празници и заченатите по време на пост, премине се през родените с някакъв физически или ментален дефект и се стигне до незаконородените; продължи се през разбойниците и убийците, еретиците и магьосниците и се стигне до прокълнатите и неотмъстените или прескочените от куче или котка мъртъвци – всички те онагледяват идеята за социални маргинали, за чужди на традиционната общност индивиди.

Човекът като личност

Принадлежността към някаква единна, компактна етническа група, свързана с общ произход, е най-древния слой в концепта за човек. В кръвните съюзи всички сънародници са били разглеждани като роднини. Принадлежността към групата е била нещо като предопределение на съдбата. Преминаването към друга група е била

равносилно на физическа невъзможност, както е невъзможно да се промени анатомията или физиологията. Но с образуването на държавата роднинският кръг започва да се разпада – по занаят, по имотност, по място на живеене. Показателно е, че в българския език славянската дума люде е заменена с гръцката хора, което буквално значи ‘земя, страна’ - chōra. Общият произход започва да се забравя. С развитието на цивилизацията и на гражданското общество започва да се оформя новият концепт ‘личност’. В зависимост от отношенията спрямо другите членове на обществото човек започва да се разглежда именно като индивид, който има различни страни, различни облици. Те вече са нещо отчуждено от самия физически човек; лицето му един вид може да се сменя, то се уподобява на маска. Основната латинска дума за ‘личност’ – persona – е заемка от етруски (phersu) и означава първоначално именно театрална маска (Етимологичен речник онлайн/ person).

Нашата дума личност е заемка от руски и в основата ѝ стоят думите лице и личина ‘маска’. Това, че лицето отразява определена страна на човека, личи в архаичния термин нелицеприятен, от **нѣ** **лнцѣ** **прнѣтн** ‘не взимам лице, т.е. страна’, ‘безпристрастен съм’.

В античната култура маски са слагали всички ония персонажи, които не са били „персони“ в живота – старци, младежи, жени, роби, като робите са изразявали етнически типове, различни от свободните граждани. Основният гражданин, свободният мъж в разцвета на силите си, не е имал типизираща маска.

Това маскиране на персонажите, различни от прототипа, поразително напомня онези групи в модерните общества, които са защитени чрез позитивна дискриминация.

Позитивна дискриминация

Позитивната дискриминация включва мерки, насочени към статистическо равновесие. Понякога статистическият дисбаланс е толкова голям, че се налага да се пренебрегне принципът на равнопоставеност при всички хора. Тогава определени групи в обществото получават привилегии, целящи да възстановят статистическото равновесие. Така например по време на социализма циганите катунари получават по 5 хиляди лева, ако се заселят. По лично ходатайство на Тодор Живков всички кандидат-студенти от цигански произход, които на изпита получат оценка над 3, се приемат във ВУЗ. Това се прави с цел да се преодолее неравният старт на циганските деца в сравнение с българските (Как живееха ромите, 2014).

Позитивната дискриминация в Индия (англ. affirmative action) променя коренно структурата на обществото. В колониална Индия до средата на XX век до 75% от всички важни държавни длъжности са заемани от брамини. Според британско изследване от 1912 г. в щата Тамил Наду брамините са 3.2 % от населението, но представляват 83.3% от съдийския състав и заемат 72.6% от административните постове в щата. В съвременна Индия дискриминацията на нисшите касти е обявена за незаконно деяние. За тях са въведени специални квоти за назначаване на държавна работа и подобни «affirmative actions». И макар че в очите на обществото брамините продължават да се възприемат като заможна, привилегирована каста, сега 75% от домашната прислуга и готвачите в Андхра Прадеш са брамини. В Делхи има 50 обществени тоалетни и всичките те са поддържани от брамини (Радакришна 2006).

В САЩ носителите на различни колективни права са обект на специални протекции на работното място. С определени привилегии се ползват афро-американците, испаноезичните, жените, младите работници, хората в предпензионна

възраст, LGBT (хората с различна сексуална ориентация), хората с увреждания, лекуващите се алкохолици и др. Единствената категория американски граждани, която не е защитена с никакви специални права, е бял хетеросексуален мъж в разцвета на силите си.

Модерните общества декларират стремежа си към социална справедливост. В същото време именно онези групи, които не са обект на специални грижи, най-ярко демонстрират, че представата за прототипа, за типичния човек, не се е променила съществено.

Законодателство и речева практика

Езикът се развива по свои вътрешни закони, които не подлежат на съзнателна намеса. Например L'Académie française – институцията, която си е присвоила правото на върховна инстанция по въпросите на употребата, речника и граматиката на френския език – няма силата да промени речевата практика. Тя може само да съветва и да дава предписания.

В това отношение е показателен начинът, по който хората се именуват и се обръщат към други хора.

В патриархалните общества личното име няма особено значение. Както отбелязва Иван Хаджийски, „Той (древният селянин) се гордееше не със себе си, а със задругата. Тай казваше не аз, а ние. Не „Аз съм д-р Петър Пиронков“, а „Аз съм от Цървовци, Баровци, Лингорите“ (Хаджийски 1995: 76). С отслабването на родовите връзки днес в българския език рядко се употребяват такива думи, като девер, етърва, зълва, шурей, баджанак. Но спрямо близките роднини е запазена практиката вместо собственото име да се посочва роднинската връзка – майка ти, баща ти, дядо ти, баба ти, леля ти.

В някои традиционни общества употребата на собственото име към близките роднини се смята за неуважително и затова се табуира. Сред народността датого в Танзания тази забрана стига дотам, че се избягват дори думи, звучащи подобно на името, например ако свекърът се казва Том, снахата не употребява такива думи, като 'tomato' или 'tomorrow'. Изход се търси или в перифрази (вместо домати – червен плод) или във фонетични замени (помат вместо домати, срв. Mitchell 2015).

В древен Рим мъжете са имали по 3 имена: преномен, съответстващо на сегашното малко име (ограничен брой – към 18 и изписвано винаги съкратено), номен – родово име, когномен – прякор, даден навремето на някого от предците и преминаващ по наследство към потомците. Понякога са имали и агномен – личен прякор. Жените изобщо не са имали лични имена, името на жената се е обозначавало чрез принадлежността ѝ към рода, напр. Tullia 'от рода на Тулиите'. Тъй като всички жени в един род са имали еднакви имена, различава ли са ги по възраст, напр. Minor 'малката' и Major 'голямата'. Другите сестри са се именували според реда си – Secunda, Tertia, Quarta и т.н.

Робите пък не са имали дори такива имена, а са били наричани според името на господаря си плюс думата puer 'момче', напр. Marcipor 'момчето на Марк'. Понякога прозвище е било давано спрямо произхода им – Dacus, Corinthus, Gallus и под. Но понеже не е имало никакви строги правила, в документите за покупко-продажба са се застраховали с формулата sive is quo alio nomine est – 'или каквото и друго име да има'.

Особеност на руската именна система е т. нар. отчество – 'бащино име'. Първоначално то е било знак на особено уважение: „По имени называют, по отчеству величают“. Отчество са имали само знатните хора, а подлые люди, 'незнатните

хора' са били лишени от тази привилегия. Често те са били назовавани с умалителни имена като знак за тяхното по-ниско положение в социалната йерархия: Дворовые люди, Ивашка да Николашка – 'Домашните слуги Ивашка и Николашка'. По същата логика възниква и лексемата мужик, първоначално умалително от муж. Хората с по-нисък юридически статус са били третираны като малолетни.

От XVI век натам особената привилегия да имаш отчество се дава на някои лица лично от царя. Така например в знак на благодарност за помощта на търговците Строганови при присъединяването на Урал и Сибир към Московската държава през 1610 г., Василий Шуйский заповядва Максим и Никита Строганови и техните потомци да добавят окончанието –ович към името си и им дарява званието именити хора. (Купцов 2005: 28). Това е един от ранните примери за административна намеса, която обаче се опира на вече съществуваща речева практика.

В редица езици съществуват обръщения, маркиращи семейния статус. В европейските езици за мъжете (женени или ергени) е прието обръщението господин. За жените обаче не е така – омъжената жена е госпожа, е неомъжената – госпожица. За да се преодолее това неравноправие, законодателствата на редица европейски страни отменят обръщението „госпожица“ в официалните документи – в Германия още през 1972 г., по-късно в Англия и през 2012 г. – във Франция. Но колкото и да се хармонизират европейските законодателства, те могат да се натъкнат на непреодолими езикови пречки. Така например в Литва семейният статус се маркира от самото име – ако мъжът е Paulauskas, жена му става Paulauskiene, но дъщеря им е Paulauskaite (Pereltsvaig 2012)

Демократите от Калифорния правят предложение да се забрани използването на думите husband и wife в текстовете на федералното законодателство. В Калифорния от законите за брака тези термини вече са отстранени, защото отразяват „предразсъдъците на дискриминацията“ и са заменени с „полово неутрални думи“ като married couple. (Другите новини 2015)

Една шведска депутатка от миналия Европарламент беше стигнала още по-далеч: да се премахнат думите майка и баща. Защото хомосексуалните могат да се обидят или най-малкото да се почувстват притеснени или дискриминирани.

Всички тези законодателни действия могат да променят човешкото поведение в определени ситуации. За да не нарушат законите, хората би следвало да внимават какво точно казват и къде го казват. Но езикът е консервативна система, тя не може да се променя произволно, защото ако се подложи на резки и внезапни промени, комуникацията между поколенията ще стане невъзможна. А в езиковите концепти е закрепена дългата история на човешката култура.

ЛИТЕРАТУРА:

- Александренков 1976: *Александренков, Э. Г.* Индейцы Антильских островов до европейского завоевания. Москва: Наука.
- Бенвенист 1970: *Benveniste, E.* La Vocabulaire des institutions indo-européennes. Paris: Ed. de Minuit, T. 1.
- Бенвенист 1995: *Бенвенист Э.* Словарь индоевропейских социальных терминов. Москва: Прогресс-Культура.
- Библия: Православна Библия и ресурси: Електронен адрес: <http://www.pravoslavieto.com/bible/>

- Бурикин 2005: *Бурикин, А.* Заметки об этнониме „чжурчжэни” и наименовании „чжурчжэньский язык”. - В: Кюнеровские чтения (2001—2004). Краткое содержание докладов. СПб.: Кунсткамера.
- Гамкрелидзе, Иванов 1984: *Гамкрелидзе, Т. В., Вяч. Вс. Иванов.* Индоевропейски язык и индоевропейцы. Тбилиси.
- Гандапас 2013: *Гандапас, Р.* Харизма лидера. Москва.
- Гумильов 2003: *Гумилев, Л.* От Руси к России. Москва.
- Другите новини 2015: <http://drugitenovini.com/v-kaliforniya-predlozhiha-da-se-zabranyat-dumite-mazh-i-zhena/>
- Етимологичен речник онлайн: Online Etymology Dictionary. Електронен адрес: <http://www.etymonline.com/sources.php>
- История 1983: История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Москва.
- Как живееха ромите 2014: Как живееха ромите у нас, когато бяха просто цигани. - <http://socbg.com/2014/04/>
- Купцов 2005: *Купцов, И. В.* Род Строгановых. Челябинск.
- Лас Касас 1968: *Лас Касас, Б. де.* История Индии. Москва: Наука.
- Лихачов 1993: *Лихачев, Д. С.* Концептосфера русского языка. - В: Известия АН, серия литературы и языка, 1.
- Медникова 2002: *Медникова, М. Б.* Эпохальная изменчивость размеров тела человека: мифы и реальность. - В: Opus. Междисциплинарные исследования в археологии. Вып. 1-2. Москва.
- Мичел 2015: *Mitchell, A.* Do you call your father-in-law by his first name? If not, why not? Електронен адрес: http://www.eurekalert.org/pub_releases/2015-12/soa-nct121615.php
- Перелтсвайг 2012: *Pereltsvaig, A.* Au revoir, mademoiselle! Feb 29, 2012. Електронен адрес: <http://www.languagesoftheworld.info/sociolinguistics/au-revoir-mademoiselle.html>
- Радакришна 2006: Brahmins of India by J. Radhakrishna, published by Chugh Publications. Електронен адрес: <http://www.rediff.com/news/2006/may/23franc.htm>
- Роусън 1989: *Rawson, H.* Wicked Words. Crown Publishers, New York.
- Рош 1978: *Rosch, E.* Principles of Categorisation. In Eleanor Rosch & Barbara Lloyd (eds.), Cognition and Categorization. Lawrence Elbaum Associates, Mahwah, NJ (1978)
- Свещен Коран 2008: *Свещен Коран.* Превод на Цветан Теофанов. София: Изд. „Труд“.
- Степанов 1997: *Степанов, Ю. С.* Константы. Словарь русской культуры. Москва.
- Фасмер 1963-1973: *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка. Т. I-IV, Москва: Прогресс.
- Хаджийски 1995: *Хаджийски, И.* Бит и душевност на нашия народ. София: Издателство на СУ.
- Чомски 1971: Noam Chomsky debates with Michel Foucault. Justice versus Power. Електронен адрес: <https://chomsky.info/1971xxxx/>